

Novos petróglifos do grupo galaico da arte rupestre no concello da Estrada

Jorge Fernández Guerra

jfguerra@edu.xunta.es

Coa colaboración da Asociación Cultural

Colectivo A Rula

Resumo. Presentación de 40 novos petróglifos atopados na zona sur do concello da Estrada e outros 19 no límite cos concellos de Cuntis, Campo Lameiro, Forcarei e Cerdedo-Cotobade. Os gravados do primeiro grupo estarían situados nas parroquias de Codeseda, Sabucedo e Souto, no val que delimita a Terra de Montes coa ribeira do Umia. Este espazo, no que ata o de agora non se tiñan rexistrados gravados, supón un claro exemplo do potencial, aínda por descubrir, que posúe o Concello da Estrada no que á arte rupestre se refire.

Abstract. Presentation of 40 new petroglyphs found in the south of A Estrada city council and another 19 in the bordering city councils of Cuntis, Campo Lameiro, Forcarei and Cerdedo-Cotobade. The engravings of the first group would be located in the parishes of Codeseda, Sabucedo and Souto, in the valley which demarcates Terra de Montes and the banks of the Umia. This area, without recorded engravings until now, is a clear example of the potential of A Estrada city council regarding rock art.

In memoriam doutor D. Ramón Sobrino Buhigas e o seu fillo, o arqueólogo D. Ramón Sobrino Lorenzo-Ruza, inxustamente apartados e esquecidos pioneiros na investigación e catalogación dos petróglifos de Galicia, e a tódolos afeccionados á arte rupestre que dende o respecto e o coidado contribúen, con infatigable devoción, a recuperar, defender e divulgar as máis antigas representacións de arte ó aire libre de Galicia.

En todos os continentes, a excepción da Antártida, existen importantes mostras de arte rupestre. Hai focos de arte rupestre europea distribuídos en zonas concretas, de grande relevancia e nalgúns casos recoñecidas coma Patrimonio da Humanidade. Son os casos destes nove sitios arqueolóxicos: Alta (Noruega), Tanum (Suecia), Bru na Boinne (Irlanda), Valcamonica (Italia), as covas do val de La Vézère (Francia), Altamira e outras covas da rexión cantábrica (España), os abrigos con arte levantina do arco mediterráneo (España), os xacementos de Foz Côa e Siega Verde (Portugal-España)

e a cova de Pont d'Arc, denominada Chauvet (Francia). Asemade hai outras zonas que aínda non contan con este recoñecemento como a arte rupestre na rexión Galloway (Escocia), as zonas de Northumberland-Yorkshire (Inglaterra) e por suposto, o noroeste da península Ibérica (Galicia, norte de Portugal e norte da provincia de León), co denominado “*grupo galaico da arte rupestre*”, tamén incluído no grupo de arte rupestre atlántica pola súa semellanza formal e temática abstracta os gravados da fachada atlántica europea dende o norte de Portugal ata as illas Británicas. Estamos diante do principal foco de arte rupestre da Idade do Bronce europeo tanto polo número de estacións rexistradas como pola súa grande riqueza temática, con gravados de tipoloxía xeométrica/abstracta e tamén figurativa/naturalista (os máis característicos da arte rupestre galaica pola súa orixinalidade, que nos diferencia doutras zonas atlánticas, a pesar de ser menos abondosos ca os xeométricos/abstractos). Só no territorio galego están catalogadas unhas 3.500 estacións pero pénsase que esta cifra podería acadar os 6.000 nuns 15 ou 20 anos, dada a accidentada orografía e abondosa vexetación que dificulta o proceso de busca.

Orixes da arte rupestre estradense

Foi no ano 1938 cando Xesús Romar Castro, veciño das Quintas (Codeseda), rescataa dunha vella construción da aldea o que sería o primeiro petróglifo achado dentro do Concello da Estrada, atopado anos antes no castro das Cercas de Codeseda e que hoxe podemos contemplar no Museo de Pontevedra.

Terían que pasar 50 anos (1988) ata que Xoán Andrés Fernández Castro, director desta *Miscelánea*, e o seu fillo Andrés descubrisen o que son as dúas primeiras estacións de arte rupestre do concello da Estrada, que se poden contemplar *in situ* e convenientemente catalogadas pola Dirección Xeral de Patrimonio.

Pasado un tempo, despois de moitos e infrutuosos intentos por localizar novamente a laxa cos gravados (xa coñecemos os problemas que presenta o mato que medra nos nosos montes), foi no ano 2008 (nada menos que 20 anos despois) cando os descubridores sitúan

novamente estes 4 paneis insculturados da “Costa dos Cabalos”, gravados con figuras xeométricas prehistóricas e algunha, as menos, probablemente históricas. O feliz redescubremento destas dúas estacións na parroquia de San Xurxo de Veá supuxo, para quen escribe este artigo, todo un referente e un bo punto de partida. Máis cómpre ter en conta as recentes achegas publicadas pola Dirección Xeral de Patrimonio que, ademáis dos petróglifos da Costa dos Cabalos, recollen outros 2 catalogados na Estrada: Alto da Porteliña en Frades (GA36056020) e Porcate en A Portela-Codeseda (GA36017160), elevando así a 4 os petróglifos do noso concello.

Como podemos comprobar, ata o de agora os números situában-nos nun contexto cando menos atípico: concello da Estrada, máis de 100 xacementos catalogados e... ¿tan só 4 petróglifos? Parecía evidente que nun dos maiores concellos de Galicia en canto a extensión se refire (9ª posición), esta cifra non se correspondía coa lóxica e resultaba carente de significado no contexto da arte rupestre de Galicia. Foron varios os arqueólogos que se fixeron eco desta notable ausencia de gravados, nun vasto territorio situado entre dous ríos con grande significación na xeografía galega, Ulla e Umia. Téñase en conta que este territorio marca o linde natural co Concello de Campo Lameiro que atesoura un dos focos máis importantes de petróglifos, a denominada “capital da arte rupestre” e onde hoxe fica o PAAR –Parque Arqueolóxico de Arte Rupestre–, que representa o centro de referencia da investigación, conservación e difusión dos petróglifos de Galiza.

A presente recompilación de achados, que haberá que estudar polo miúdo no seu conxunto para contextualizalos dentro do marco xeral da Arte Rupestre de Galicia, viría a confirmar que nesta zona sur da comarca estradense hai unha realidade agochada que cómpre sacar á luz.

O concello da Estrada, formado por 51 parroquias, e o feito que en tan só 3 delas (Codeseda, Sabucedo e Souto) existan nada menos que 40 petróglifos inéditos, supón un importante avance. Aínda que a cifra poida parecer relevante de por si, hai que seguir traballando para confirmar que quizais non só na ribeira do Lérez houbo unha zona de asentamento prehistórico de grande relevancia. Este marco

situaría ó concello da Estrada e, concretamente á zona do val do Umia, coma un enclave de alto potencial na Arte Rupestre que de seguro dará moito que falar nun futuro próximo.

Qué é un petróglifo?

O vocábulo provén dos termos gregos *petra* (pedra) e *glyphos* (tallado) para denominar as inscricións feitas en pedra. Son tamén coñecidos coma gravados rupestres ou mesmo insculturas. Os petróglifos son, por tanto, un tipo específico de arte rupestre consistente en gravados sobre laxes ó ar libre.

Son unha serie de marcas ou gravados, máis ou menos complexos, feitos xeralmente sobre soporte granítico, relativamente doado de traballar, perdurando o resultado no tempo. Tendo en conta a climatoloxía galega e o feito de que algúns destes petróglifos poidan posuír máis de 5.000 anos de antigüidade, a súa intención de permanecer no tempo foi acadada.

Xeralmente foron gravados polos métodos de percusión e/ou fricción do granito coa axuda doutra rocha máis dura. Probablemente o seixo sería o máis empregado pola súa dureza e quizais, xa no Bronce Final, estaría formando parte dun instrumento con mango de madeira co que a execución do gravado sería de maior precisión.

Cronoloxía

Os petróglifos prehistóricos presentan moitos problemas de datación e a súa cronoloxía segue a ser discutida polos investigadores. Poden pertencer a diferentes épocas prehistóricas e históricas, desde finais do Neolítico, pasando pola Idade de Bronce e do Ferro, ata a época medieval. Tradicionalmente a maioría dos gravados do grupo galaico da arte rupestre son encadrados na Idade do Bronce, mais é probable que durante a Idade do Ferro e incluso en tempos históricos se seguiran a “regravar” e “reinterpretar” petróglifos de etapas anteriores.

O grupo galaico representa unha das manifestacións culturais máis importantes da prehistoria na península Ibérica, e figura incluído dentro da arte rupestre peninsular post-paleolítica.

É probable que esta tradición gravadora dera comezo coa revolución neolítica que marca a orixe dos primeiros asentamentos permanentes na contorna dos principais vales fluviais e a práctica dunha gandería extensiva e dunha agricultura de rozas.

Neste contexto, do que non se coñece ningún tipo de escritura, non existiría outro método máis que a representación simbólica de conceptos gravados nas rochas en lugares estratéxicos, por medio de imaxes (petróglifos) para transmitir ideas, pensamentos, mensaxes, etc.

Os petróglifos constitúen, por tanto, un xeito de “humanizar” a paisaxe destas primeiras comunidades que habitaron o noso país.

Contexto espacial

Ata o de agora, na conca do río Umia había algúns bos exemplos desta arte rupestre en Cuntis, Moraña, Caldas de Reis, non rexistrándose no Concello da Estrada máis que 2 petróglifos descubertos na parroquia de San Xurxo de Veá, moi lonxe do val que conforma o río Umia.

Á vista está que, o grande número de petróglifos que aquí presentamos, están situados nas terras máis ó sur do concello da Estrada, concretamente nas parroquias de Codeseda, Sabucedo e Souto e nos actuais límites cos concellos de Forcarei, Cerdedo-Cotobade, Campo Lameiro e Cuntis. Estarían maiormente gravados ó pé das terras altas da bacía do Umia do que se pode concluír que a auga foi dinamizadora de vida e que a ribeira do Umia se perfila coma unha zona de grande potencial arqueolóxico, feito que se pensaba ocorría ata o de agora case exclusivamente no curso medio e baixo do río Lérez.

A situación dalgúns deles, nos actuais lindes entre parroquias e concellos, fainos pensar que entre outras funcións, quizais tiveran a de delimitar territorios de caza, gandería, agricultura, etc. Cómpre observar como, dada a situación de moitos deles na zona sur do concello da Estrada, foron tidos en conta a modo de marcos ou fitos á hora de delimitar as actuais fronteiras parroquiais e con posterioridade dos propios lindes municipais. Quizais por mor deste feito hoxe conservemos moitos deles.

Débese ter en conta a altitude á que foron representados tratándose de petróglifos, pois é a cota comprendida entre os 600 e 700 m de altitude onde atoparemos o 60% dos gravados que figuran nesta memoria. Parece entón que na Terra de Montes a altitude media cobra unha especial significación se temos en conta outras zonas de Galicia ricas en arte rupestre, onde os gravados aparecen en cotas medias situadas a nunha altitude que oscila entre os 200 e 350 m.

Autores e función dos petróglifos

Resulta difícil sinalar a función que tiveron estes gravados, pero considérase evidente que foi un xeito de transmitir e comunicar conceptos, ideas, mensaxes, etc., por medio de sinais das que non se ten constancia dunha transmisión escrita coma acontecería no presente. Unha linguaxe conceptual que os membros das comunidades prehistóricas identificarían á perfección para se desenvolveren no medio.

Aquelas xentes da Idade do Bronce dedicaríanse á agricultura, ó pastoreo, á minería, á caza e á guerra, por iso que o territorio, máis que nunca, suporía o ben máis prezado. Un territorio que estaría sempre situado na contorna de nacentes e correntes de auga sexan ríos, fontes, lagoas, etc., porque a auga era vida e segue a proporcionar vida, líquido elemento esencial para os seres vivos, humanos e animais. Elementos naturais que non eran quen de controlar coma a auga, o vento, a choiva, o sol e a lúa, as estrelas e algúns animais salvaxes coma os cervos e cabalos e que aglutinan a súa cosmovisión e forma de estar no mundo, serían obxecto de adoración. Gravados que reflicten o seu modo de artellar o territorio seguindo unha clave simbólica hoxe descoñecida. Quizais centro de ofrendas e rituais máxicos “propiciadores” da fecundidade, do alimento necesario para os membros da comunidade, da auga, da defensa contra os inimigos proporcionando a estabilidade no territorio, da curación de doenzas... Isto nos fai sospeitar que constitúen marcas de territorialidade, guías ou sinais nas vellas rutas entre poboados, identificación de zonas de caza, parte de ofrendas ou rituais máxicos de curación e invocación, localización de enterramentos dos seus devanceiros, mes-

mo nalgúns deles se poden adiviñar mapas estelares, que de seguro coñecían máis do que poidamos pensar a día de hoxe. A presenza do cervo e as escenas de caza con este animal coma protagonista, acompañado de homes a pé ou a cabalo, pertencerían a un ritual de iniciación con grande significación para a comunidade.

O labor do gravado dos petróglifos estaría reservado a uns poucos, quizais sería exclusivo dunha casta relixiosa, pois non eran un reflexo da vida cotiá senón de forte carga simbólica. Este “bruxo” ou “chamán” sería a persoa encargada da elaboración destas mensaxes. Nun recente estudo –según indica Antonio de la Peña Santos– ofrécese o resultado da análise dalgúns petroglifos nos que se detectaron restos de cogomelos alucinóxenos, circunstancia que nos leva a pensar que os gravados rupestres servirían de “escenario” para oficiar rituais máxico-relixiosos.

Os petróglifos constitúen os derradeiros nexos de unión con esas sociedades que dificilmente podemos chegar a interpretar dende o presente pois simbolizan un xeito de concibir o mundo diametralmente oposto ó actual. Porén, son unha valiosa mostra de construción cultural da paisaxe e elos entre este legado arqueolóxico e a súa interpretación polas comunidades actuais que xeraron un proceso de creación oral e lendaria para tentar dar unha explicación ó descoñecido.

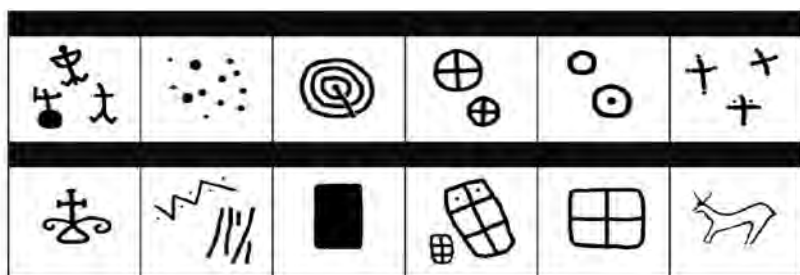
Características e tipoloxía dos petróglifos da zona

O conxunto de petróglifos do grupo galaico da arte rupestre é, sen dúbida, un dos máis importantes de Europa polo número e pola riqueza temática representada.

Como xa citamos anteriormente, están xeralmente emprazados en cotas medias dos terreos, moi cerca de ríos, regatos, brañas e fontes, xeralmente gravados en granito ou coma no caso dos atopados na aldea da Mámoa (Forcarei), de xeito excepcional, sobre xistos.

Poderíamos clasificalos en dous tipos de deseños:

- Xeométricos e abstractos: é o grupo máis abondoso e repartido por toda a xeografía galega. Figuras xeométricas das que se descoñece o seu verdadeiro significado, pero de grande carga

simbólica: punteados, cazoletas, espirais, circulares, labirintos, reticulados, lineais, rectangulares...

- Naturalistas e figurativos: menos abundosos e xeralmente concentrados en áreas moi concretas, zonas de caza, guerra, pastoreo... Serían fundamentalmente os zoomorfos, antropomorfos, armas, escutiformes e ídolos.

Antropomorfos: un tipo de gravado que abrangue distintas épocas tanto prehistóricas coma históricas. Como veremos son moi numerosos no petróglifo de Fonte Limpa II (Cequeril) onde podemos contar ata 5, mesmo distinguindo entre home e muller. No caso dos rupestres aparecen maiormente escenificando a caza, a guerra ou a equitación, actividades de certo “prestixio social”.

Cazoletas: o grupo máis numeroso en Galicia, ó igual que ocorre na nosa comarca. A simplicidade deste motivo xeométrico, aparecendo en composicións máis ou menos complexas, fainos pensar que é o gravado máis empregado dende os primeiros tempos da arte rupestre ata época histórica. Na nosa contorna existen centos de cazoletas illadas ou en formacións de 2 ou 3, quizais sinais ou puntos dun “antigo mapa” de difícil interpretación.

Circulares: un motivo xeométrico presente en varias das estacións, propio da arte rupestre atlántica, xeralmente composto de 3 ou máis aneis con covaña central, ás veces con apéndices radiais.

Circulares con cruz inserida: composto de círculo simple dun único anel con cruz inserida no interior. Para algúns autores esta cruz sería de factura histórica coa intención de cristianizar un lugar considerado pagán.

Circular simple: compostos dun anel, ás veces rematado cunha cazoleta ou coviña no interior. A aparición nun mesmo petróglifo de circulares simples e circulares con cruz inserida, faríanos reformular a teoría anterior.

Cruciformes: grupo pouco habitual na arte rupestre prehistórica pero moi numeroso no grupo de gravados históricos. Algúns empregados coma “marcas de termo” e o máis numeroso, as “cruces de canteiro”. Estes “obreiros” da pedra tiveron como costume gravar cruces naqueles lugares que consideraban pagáns, “cristianizando” os soportes graníticos nos que posiblemente houbera petróglifos prehistóricos. Gravados moi comúns nos “marcos” ou pedras a modo de fitos delimitadores. Sirva coma exemplo que no “Campo das Cruces” (Vilar de Mato/Cequeril-Cuntis) hai polo menos 70 cruces gravadas na subida ó monte Cádavo.

Históricos: grupo bastante numeroso que se estende por todo este territorio, composto de cruciformes, simples ou con peaña, antropomorfos e algún outro motivo xeométrico. Foron gravados moi posiblemente para delimitar terras de cultivo, gando, posesións territoriais (tanto civís como relixiosas), etc.

Lineais: enigmáticos onde os haxa, temos algúns exemplos aparecendo en formación asociados con cazoletas e/ou antropomorfos (Monte de Abaixo II-Souto) e outro en forma de zig-zag asociado a punteados finos (Entrecastro I-Castro de Entrecastro).

Muíño navicular: de presenza excepcional, son pequenas cavidades xeralmente rectangulares máis ou menos grandes e fondas (6-8 cm), perfectamente labradas e posiblemente asociados a ritos ou cerimoniais. Hai un exemplo excelente no petróglifo de Fonte Limpa II (Cequeril-Cuntis) aínda que a abundancia de toxos ó carón desta estación non nos permita visualizalo con facilidade.

Rectangulares / reticulados: motivo xeométrico rectangular cos vértices redondeados e retícula interior que, ás veces, se acompañan con pequenas cazoletas dentro dos cadrados. Presentes en varias estacións galegas, podemos contemplalos no petróglifo de Fonte Limpa I (Cequeril-Cuntis).

Ventás: a diferenza dos anteriores, serían motivos xeométricos cuadrangulares tamén con retícula interior, propios de épocas históricas (posiblemente medievais).

Chan de Lamas I no solpor (Foto: Colectivo A Rula).

Zoomorfos: os motivos naturalistas, de moi escasa presenza na nosa comarca, son relativamente numerosos en zonas concretas coma Campo Lameiro. Son exemplo claro e propio da arte rupestre galaica, onde atopamos a serpe, o cabalo e sobre todo o cervo (90% dos motivos naturalistas). Este último se presenta como animal totémico para os poboadores da Idade do Bronce, un animal que daría acceso ó “inframundo”, representado en forma de greas, escenas de caza ou mesmo illados (Chan de Lamas I-Souto / Codeseda).

Visualización dos petróglifos

A saída do sol (Orto) e o solpor (Ocaso) son as mellores horas para a observación destes gravados de singular beleza. A incidencia lateral dos raios do sol, posibilitan e melloran sensiblemente a visión dos petróglifos, resaltando as liñas e amosando moitas veces matices e detalles que, en horas centrais, non serían de doada visión.

Sen dúbida, unha das mellores técnicas para a observación, sen depender do astro rei para poder visualizalos, é a visita nocturna. Claro está, que dada a situación de moitos deles, trataríase de toda unha aventura que se aconsella facer sempre en grupo.

Esta excelente técnica para a que só se precisa dunha boa fonte de iluminación con varias lanternas, consiste en iluminar os petróglifos con focos de luz indirectos, a ras de pedra e cambiando os ángulos de incidencia nos gravados para visualizar con detalle a composición das diferentes figuras. Técnica posta en valor polos membros do Colectivo A Rula que organizan diversas visitas ós gravados dos concellos de Teo, Santiago, Vimianzo, Ponteceso, etc.

Outro dos momentos recomendables para unha mellor visualización son os días de choiva, non excesiva, sendo o orballo o mellor aliado. Ben certo é, que coa pedra mollada moitos dos gravados melloran a súa visión aínda que non sempre resulte tan idóneo coma as solucións anteriores.

Potencial do concello da Estrada e defensa do patrimonio

A relación que a continuación enumeramos, con 40 petróglifos inéditos dentro do Concello da Estrada e outros 19 máis na contorna, conforma un dossier que se rexistrará en breve na Dirección Xeral de Patrimonio. Solicitarase a catalogación de todas as estacións para iniciar un proceso relativamente longo, que pode durar meses, debido ó grande número e á distancia existente entre os gravados.

Unha vez catalogados, remitirase ós concellos correspondentes o inventario para que así o recollan nos respectivos PXOUs e comuniquen á súa vez a súa presenza ós propietarios dos terreos para a súa protección.

Xa definitivamente catalogados os gravados e segundo establece a Lei de Patrimonio Cultural de Galiza (Lei 5/2016, de 4 de maio), serán automaticamente recoñecidos coma B.I.C. (*Ben de Interese Cultural*) feito que obriga ós respectivos concellos á limpeza, sinalización, conservación e posta en valor. En todo caso, deberase solicitar a publicación dunha resolución no D.O.G. da listaxe completa dos gravados rupestres para que sexan recoñecidos a efectos prácticos.

Agardemos que as autoridades fagan a súa parte poñendo en valor estas representacións rupestres, algunha delas con 5000 anos de antigüidade, para que todos poidamos desfrutalas dende o respecto e a admiración polos nosos devanceiros.

Cómpre dicir que en Galicia son centos as persoas que traballan arreo tentando descubrir e protexer estas pequenas obras de arte rupestre. Malia o duro, pero gratificante traballo, a actual Lei do Patrimonio de Galicia, prohíbe a descuberta, rexistro gráfico e difusión de gravados rupestres!!! Noutras palabras, é unha lei anacrónica á realidade actual. Entendemos ben que os petróglifos non se deben limpar, tocar, pisar e moito menos marcar, pero non se pode prohibir algo tan esencial coma defender o noso pasado, a nosa historia e o noso patrimonio.

O concello da Estrada posuía ata o de agora máis de 100 xacementos arqueolóxicos e tñ só 4 petróglifos. En breve esperemos que se fale de *case douscentos xacementos arqueolóxicos* con, polo menos, 44 petróglifos que haberá que protexer, sinalizar e estudar no contexto xeral da arte rupestre. Con 51 parroquias e xa máis de corenta petróglifos localizados en tan só 5 delas (Frades, San Xurxo de Veá, Codeseda, Sabucedo e Souto) o futuro albíscase prometedor tendo en conta o potencial de moitas das históricas e estratéxicas parroquias estradenses.

Rematamos facéndonos eco da triste nova que os compañeiros do Colectivo A Rula publicaban recentemente no seu blog: a destrución parcial dunha das estacións descuberta por Xoán Andrés Fernández Castro (Petróglifo de Costa dos Cabalos 2) a finais do 2016 durante uns labores de roza da parcela. Que ocorra isto cun gravado deste Concello da Estrada (con tratamento de B.I.C. e, por tanto, posuíndo o máximo nivel de protección establecido na actual lei para os bens culturais) deixa patente o desinterese cara o noso patrimonio.

Un resumo do que debería ser a protección do patrimonio estradense, queda reflectido nesta nova:

Esta gestión del patrimonio es insostenible

Marco Antonio Rivas, presidente del que puede considerarse el primer colegio de arqueólogos de Galicia, aunque técnicamente el nombre sea Sección de

Arqueología del Colegio de Licenciados en Filosofía y Letras. Desde su constitución, antes del verano, los responsables de este colectivo se han reunido con representantes de los partidos políticos para trasladarles su situación y la de la arqueología en Galicia.

Rivas argumenta: «En la administración local no hay técnicos en la protección del patrimonio arqueológico y eso redundará en que en muchos ayuntamientos este patrimonio, que es invisible, está en una situación de desamparo. Por ejemplo, un ayuntamiento como el de A Coruña que tiene 22 yacimientos tiene un arqueólogo municipal y otros como... A Estrada, que tiene más de cien yacimientos catalogados, no tiene arqueólogo municipal». Sostiene que es una situación «muy grave» y apunta como solución el acuerdo entre varios municipios para contratar arqueólogos y tratar de frenar así el deterioro de yacimientos en los que, además, se hizo un gasto importante en su día.

La Voz de Galicia, 06/11/2017

Inventario sucinto dos novos petróglifos

1 Chan de Lamas I	Parroquia: Codeseda - Souto	Coordenadas UTM 29: 544284 - 4714682
Altitude: 665 m	Estado: Moi bo	Catalogación: Solicítase

Situado na extrema entre as parroquias de Souto e Codeseda e o concello de Cerdedo-Cotobade, dende o panel granítico orientado cara o leste, domínase unha ampla visión deste alto chan da zona de Montes que de seguro foi zona de cría, pasto e caza de animais salvaxes en épocas prehistóricas.

Trátase dun gravado de temática naturalista composto unicamente por un cervo de grandes dimensións (89 x 40 cm), pequena cornamenta, sen presenza de falo, moi posiblemente un exemplar novo ou unha femia.

Este petróglifo é excepcional polas seguintes características:

- É o primeiro petróglifo de temática naturalista do concello da Estrada.
- Representa un animal de grande porte insculturado segundo o *canon do Lérez medio* (Vázquez Rozas, 1997) ou *estilizado curvo* (Santos Estévez, 2008).
- Pasaría a formar parte das representacións de grandes cérvidos do Grupo Galaico de Arte Rupestre, ata o de agora, inéditos na ribeira do río Umia.
- Está representado unicamente un cervo de grande tamaño cando o habitual nestes gravados, é estar acompañados doutros zoomorfos, antropomorfos, etc., formando parte dunha escena.
- Non está representado coma o resto de grandes cérvidos, con grande e esaxerada cornamenta e tampouco sería un "animal cazado" (Non presenta lanzas ou frechas cravadas no lombo).
- Do grupo de grandes cérvidos representados en Galicia, sería o situado a maior altitude (665 m.s.n.m.).

Texto completo e análise do Colectivo A Rula:

<https://colectivoarula.wordpress.com/2018/07/08/chan-de-lamas-o-primeiro-gran-cervo-da-estrada/>

2 Chan de Lamas I | Parroquia: Codeseda - Souto **Coordenadas UTM 29:** 544284 - 4714682
Altitude: 665 m **Estado:** Moi bo **Catalogación:** Solicítase

No panel superior da laxa anteriormente citada aparece gravado un motivo circular, de tipo xeométrico e propio da arte atlántica, duns 39 cm de diámetro, formado por 3 aneis e covaña central. Ó carón deste circular e separado por unha diáclase da rocha, unha formación de 18 cazoletas de entre 4 e 7 cm de diámetro e de 1 a 3 de profundidade. A disposición das mesmas en ángulo de 45º semella a posición natural dos cornos dun cérvido ou mesmo unha punta de frecha. Outras 5 covañas ó carón, illadas, completan o gravado.

Este petróglifo circular do panel superior, con suco gravado en forma de “U”, comparte oiteiro granítico coa estación de Chan de Lamas 1, aínda que figura nunha zona e disposición diferente ó gravado principal, con motivos de diferente tipoloxía polo que nos fai pensar que puideran pertencen a períodos e autorías diferentes.

Sería este un bo exemplo de dous gravados diferentes, en canto ó seu significado, autoría e cronoloxía, que non foron reinterpretados ou solapados entre si co paso do tempo e que a comunidade coñecía moi ben e respectaron pola súa connotación.

Texto completo e análise do Colectivo A Rula:

<https://colectivoarula.wordpress.com/2018/07/08/chan-de-lamas-o-primeiro-gran-cervo-da-estrada/>

3 O Guerreiro **Parroquia:** Codeseda (As Quintas) **Coordenadas UTM 29:** 545876 - 4716265
Altitude: 645 m **Estado:** Erosionado **Catalogación:** Solicítase

No Alto das Quintas, en tempos coñecido coma “Alto de Valiñas”, atopamos un imponente conxunto granítico dividido en 3 grandes zonas. Na situada máis ó sur, atopamos 4 petróglifos de 1, 2 e 5 cazoletas e o gravado do Guerreiro, así bautizado pola semellanza da imaxe representada no mesmo.

Na última rocha situada máis ó sur, que remata en parede vertical e dende a que divisamos un pequeno campo a modo de eira, hai representado un antropomorfo con brazos abertos, localizado sobre unha especie de soporte circular ou quizais pedestal, que ben poderíamos interpretar coma un cruciforme de non ser porque na man dereita porta o que semella ser un pau ou mesmo unha espada e na man esquerda parece levar outro obxecto. Pódese observar que tanto á dereita coma á esquerda, a pedra está lixeiramente descunchada e presenta restos doutras posibles figuras. Na parte superior desta pequena laxa apréciase un cruciforme e un pequeno símbolo triangular moi irregular. Á vista da fotografía parece claramente un petróglifo histórico, con trazos moi marcados pero sorprende, supoñendo que sexa un gravado histórico, que a súa visión nas horas centrais do día sexa tan complicada.

É preciso remarcar, aínda que se fará referencia na listaxe final deste artigo, que a uns 10 metros en dirección NO se atopa unha pía arrincada do seu emprazamento orixinal, moi posiblemente de carácter máxico - ritual que, de seguro, daría moito que falar se algún experto arqueólogo tivera a ben efectuar o seu estudo.

4 Marcenlos I **Parroquia:** Codeseda (Marcenlos) **Coordenadas UTM 29:** 546651 - 4720313
Altitude: 483 m **Estado:** Moi erosionado **Catalogación:** Solicítase

Este petróglifo atópase nun pequeno outeiro, a modo de chan dende o que se pode divisar o lugar de Marcenlos e o castro de Entrecastelo, poboado que Femín Bouza-Brey investigou a comezos do s. XX. Con evidentes restos do labor de cantaría na parte máis elevada, vestixios de posibles muros, un pozo natural e outros 2 petróglifos (Cruciforme histórico e cazoletas), nunha lomba granítica na parte sur-leste.

O panel está insculturado cun único motivo, moi desgastado, case imperceptible a simple vista e que pode dar lugar a diversas interpretacións: zoomorfo, antropomorfo, reticulado, cruciforme..? As novas tecnoloxías aplicadas á arqueoloxía (3D-Fotogrametría) posiblemente poidan aportar en breve máis información para obter unha interpretación e datación máis precisas.

5 Entrecastelo I **Parroquia:** Codeseda-Parada **Coordenadas UTM 29:** 546486 - 4721112
Altitude: 502 m **Estado:** Bo **Catalogación:** Solicítase

No imponente cumio do castro que domina a vista sobre a ribeira do Umia, val de Codeseda e terras baixas da Estrada, coñecido por uns coma "d'Entrecastelo", "Trocastelo" para outros e de "Parada" para os máis vellos, atópase esta laxa granítica na cara oeste. Recollida xa no primeiro terzo do s. XX por Fermín Bouza-Brey da que asegurou "presenta caracteres alfabéticos" en varias zonas.

De granito moi compacto, forte e pouco doado de traballar, presenta varias cazoletas de profundidade a ter en conta, máis de 80 diminutas covañas (que máis ben semellan un "punteado" quizais querendo transmitir unha mensaxe), un antropomorfo para uns e cruciforme para outros e diversos trazos lonxitudinais dos que debemos destacar unhas liñas, en zig-zag con punteado intermedio.

Se engadimos que ademais das impresionantes vistas desde este emprazamento con dobre parapeto defensivo, albíscanse uns 5-6 petróglifos e que a día de hoxe aínda se poden apreciar os restos dos muros das antigas vivendas, debería constituir un aliciente máis que xustificado para a posta en valor por parte das autoridades da Xunta, Deputación e Concello.

6 Coto Alto I **Parroquia:** Codeseda-Sabucedo **Coordenadas UTM 29:** 546877 - 4716020
Altitude: 614 m **Estado:** Bo **Catalogación:** Solicítase

Laxa situada no alto dun pequeno outeiro, no límite entre as parroquias de Codeseda e Sabucedo, a tan só 10 m do histórico marco que así o certifica.

Fica a rentes do chan e coa orientación N-S case perfecta, a pedra ten gravadas polo menos 21 cazoletas de entre 3 e 6 cm de diámetro e 2-3 cm de profundidade, sen orde aparente.

Complétase o conxunto cun trazo lonxitudinal e outro xeométrico – abstracto situado na parte inferior e nun lateral do panel.

A poucos metros en dirección norte atoparemos dous emprazamentos arqueolóxicos catalogados pola Xunta: o “Túmulo de Couto Alto” (GA36017154) e o “Petróglifo de Porcate” (GA36017160).

7 Trono da Moura Parroquia: Sabucedo

Coordenadas UTM 29: 548489 - 4715514

Altitude: 595 m **Estado:** Bo

Catalogación: Solicitase

Peneda situada no alto dos montes de Sabucedo, entro O Curuto e o Campo do Diñeiro, dominio histórico dos “fillos do vento”, bestas dun deus que quixo velos medrar e perpetuarse no tempo polos montes da contorna.

Esta curiosa formación que semella unha cadeira, a modo de trono, dende a que se pode contemplar o val de Sabucedo, altos da Conla e Cádavo..., faina posuidora dun pasado mítico quizais relacionado coa observación de animais salvaxes, gando, ou mesmo vixilancia dos movementos de vellas tribos prehistóricas.

O panel central a modo de “banqueta” componse de máis de 20 cazoletas de diámetro variable aínda que a maioría estarían nos 7 cm e uns 4-5 cm de profundidade. No parámetro vertical deste “trono” pódese albiscar un cruciforme moi desgastado e na parte superior da rocha outras 6 cazoletas repartidas en dirección N-S de diámetro variable.

Cómpre dicir que nas pedras máis próximas, apéndices do Trono da Moura, hai gravadas varias cazoletas e diversas marcas que tomarán sentido coa debida limpeza.

Fotografía: Pablo Sanmartín (Colectivo A Rula)

8 Monte de Abaixo I	Parroquia: Souto	Coordenadas UTM 29: 543736 - 4718617
Altitude: 375 m	Estado: Bo	Catalogación: Solicítase

A pouco mais de 200 metros do río Umia, no alto dun pequeno outeiro situado ó N, este é un gravado de boa factura que seguramente tivera máis gravados pois pódese apreciar que a rocha está esnaquizada logo de antigos traballos de extracción de pedra.

O conxunto está composto dunha pequena canle en dirección N-S ó redor da cal se xuntan un circular de 3 aneis e cazoleta ou coviña central, un circular con cruz inserida e na parte superior un gravado que, aproveitando a feitura da pedra, puidera querer representar un serpentiforme. Complétase con 5-6 cazoletas espalladas pola superficie do panel.

Este é un petróglifo representativo da tipoloxía xeométrica da Arte Atlántica propia do Calcolítico ou da Idade do Bronce.

9 Monte de Abaixo II	Parroquia: Souto	Coordenadas UTM 29: 543615 - 4718457
Altitude: 357 m	Estado: Eorsionado	Catalogación: Solicítase

Grande penedo na marxe dereita do río Umia con 4 cazoletas aliñadas E-O na parte superior.

No panel inferior do afloramento granítico, varias liñas case paralelas franqueando a representación dun posible antropomorfo situado no centro da composición e presenza de 3 cazoletas ó carón dunha das liñas. De certificarse coma petróglifo prehistórico, trataríase dunha das poucas representacións de arte rupestre xusto á beira dun río na comarca da Estrada.

10 A Mámoa I	Parroquia: Castrolo (Forcarei)	Coordenadas UTM 29: 550546 - 4715148
Altitude: 721 m	Estado: Moi bo	Catalogación: Solicítase

Primeiro gravado dun total de 7 existentes no afloramento rochoso de xisto que coroa a aldea de A Mámoa.

Está situado na parte máis ó norte, a tan só 30 m da estrada que atravesa o Alto da Cheira dos Aguadeiros, terreo ben coñecido pola localización dunha importante necrópole megalítica, con decenas de enterramentos prehistóricos (Mámoas) dispersas en dirección S-N cara a Serra de Cabanelas, A Grela e Liripio.

Gravado sobre un soporte de xisto-gneis de moi boa compactación, lémbraños o mesmo tipo de soporte e feitura dalgúns petróglifos propios da zona do Bierzo (León). Está composto de 22 cazoletas de diámetro variable, entre os 4 e 8 cm, moi profundos (4 cm) e perfectamente traballados.

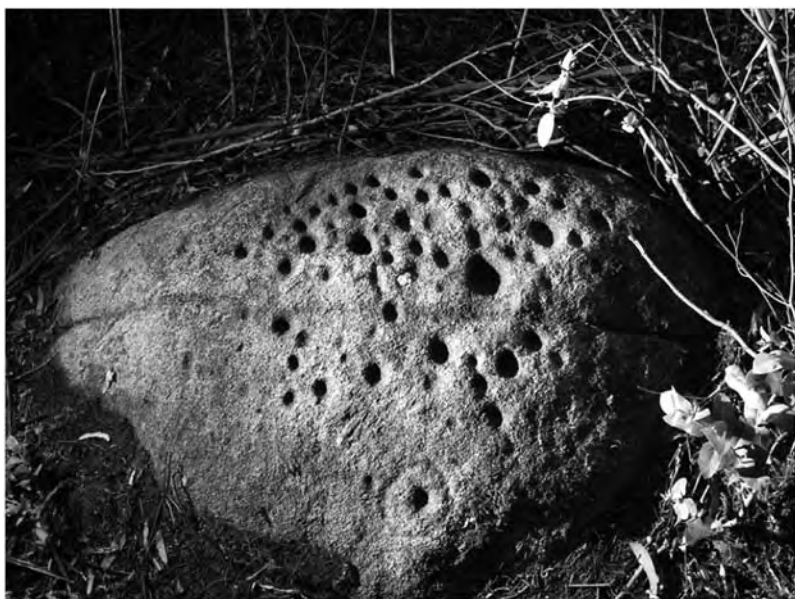

11	Pena Cebreal I	Parroquia: Codeseda	Coordenadas UTM 29: 544848 - 4714857
	Altitude: 662 m	Estado: Moi bo	Catalogación: Solicítase

No interior deste pequeno abrigo natural formado polas laxes dun enorme tor granítico, situado na extrema de Codeseda con Cerdedo, atopamos 5 cazoletas aliñadas no interior. Son cazoletas de 4 cm diámetro e 2 cm de profundidade, orientadas E-O, que coa saída e posta do sol pronúnciase a súa presenza.

Non cabe dúbida algunha que foi un espazo de agocho e protección, para cazadores e pastores de épocas prehistóricas. Nas paredes interiores da cova non se aprecian trazos, gravados ou restos de policromía.

É un bo exemplo de que un petróglifo composto por tan só 5 cazoletas poden ter un significado ou protagonismo moi relevante segundo o contexto no que aparecen representadas.

Fotografía: Pablo Sanmartín (Colectivo A Rula)

12	Chan da Armada	Parroquia: Cequeril (Cuntis)	Coordenadas UTM 29: 539472 - 4715956
	Altitude: 360 m	Estado: Moi bo	Catalogación: GA36015097 (01/10/2016)

Situado a 900 m da extrema co concello de A Estrada, na cota baixa do monte Cádavo, e a 200 m da estrada comarcal PO-222.

“Sobre unha rocha de configuración oblonga, de 2,20 m por 1,30 m, e distribuídas a partir dunha longa fisura natural da rocha, se atopan máis de 60 cazoletas, de dimensións variables, que oscilan entre 4 e 12 cm de diámetro. Unha delas, ten un círculo ao seu arredor.

A uns 8 metros ao sur da anterior se localiza unha rocha de considerables dimensións, actualmente cuberta por vexetación, que amosa na súa parte máis alta unha agrupación dunhas 7 cazoletas, pouco profundas”.

Texto orixinal do inventariado realizado por Xosé Manuel Rey García, arqueólogo e Director do P.A.A.R. de Campo Lameiro.

Fotografía: Pablo Sanmartín (Colectivo A Rula)

13	Fonte Limpa I	Parroquia: Cequeril (Cuntis)	Coordenadas UTM 29: 539963 - 4715430
	Altitude: 535 m	Estado: Bo	Catalogación: GA36015095 (01/10/2016)

Situado a 700 m da extrema co concello de A Estrada, na cota media do monte Cádavo.

“A escasos 5 metros ao leste dun gran bloque pétreo, ou tor, e á beira do camiño se localiza unha rocha alongada, de 3,40 m no seu eixo N/S por 1,50 m no eixo L/O. A rocha, que ten un barreno relacionado cos traballos de cantería tradicional na súa parte central, presenta un bo número de motivos, entre os que destacan rectángulos con retícula interior, círculos con cruz inscrita, cruciformes e antropomorfos.

Á beira desta rocha se ve outra que ten un rebaixe artificial lonxitudinal de 1,80 x 0,50 metros, e na base do tor se poden observar, cando menos, dous cruciformes”.

Texto orixinal do inventariado realizado por Xosé Manuel Rey García, arqueólogo e Director do P.A.A.R. de Campo Lameiro.

Fotografía: Pablo Sanmartín (Colectivo A Rula)

14	Fonte Limpa II	Parroquia: Cequeril (Cuntis)	Coordenadas UTM 29: 540029 - 4715352
	Altitude: 565 m	Estado: Bo	Catalogación: GA36015096 (01/10/2016)

Situado a 700 m da extrema co concello de A Estrada, na cota media do monte Cádavo.

"A uns 8 metros ao leste do camiño, sobre unha rocha de considerables dimensións, afectada por traballos tradicionais de extracción de pedra e cun cartel de coto privado de caza cravado sobre a mesma, se atopa o petróglifo, dividido en dous paneis diferentes. No primeiro podemos recoñecer o que no seu día debeu ser un gran motivo ovalado segmentado por una longa liña, hoxe parcialmente destruído, ata acadar a súa aparencia actual de tridente, un par de cruciformes e un antropomorfo dentro de un círculo; no segundo panel pódense identificar varios antropomorfos e cruciformes, así como algunha pequena cazoleta.

A rocha parece estenderse cara ao camiño, e nalgún punto no que aflora a mesma pode recoñecerse a presenza doutros cruciformes.

Por referencias do noso informante, Jorge Fernández Guerra, nas inmediacións deste petróglifo atópanse outras dúas rochas con gravados, unha delas con varias cazoletas e a outra cun deseño navicular. A densa vexetación que cubre a zona impediunos localizar as mesmas".

Texto orixinal do inventariado realizado por Xosé Manuel Rey García, arqueólogo e Director do P.A.A.R. de Campo Lameiro.

Fotografía: X. Manuel Rey García

15 Campo das Cruces Parroquia: Cequeril (Cuntis) **Coordenadas UTM 29:** 540074 - 4716049
Altitude: 515 m **Estado:** Bo **Catalogación:** GA36015094 (01/10/2016)

Situado a 600 m da extrema co concello de A Estrada e no medio dunha recente repoboación de eucaliptos.

"Na parte alta dun gran afloramento granítico que se dispón a rentes de solo, se localiza un cadrado con cruz inscrita (ventaniña), de 44 cm de lado, así como varios sucos lineais".

Texto orixinal do inventariado realizado por Xosé Manuel Rey García, arqueólogo e Director do P.A.A.R. de Campo Lameiro.

Fotografía: Pablo Sanmartín (Colectivo A Rula)

15 Outeiro Casal I	Parroquia: Cequeril (Cuntis)	Coordenadas UTM 29: 538203 - 4715428
Altitude: 381 m	Estado: Moi erosionado	Catalogación: Solicítase

Excepcional petróglifo situado nun outeiro granítico composto de polo menos 3 circulares de 3 aneis cada un con cazoleta central, 4 cazoletas sen orden aparente e unha pía de 60 cm de diámetro con canle de saída cara o sur e contornada por unha fina liña. Na superficie do penedo se poden albiscar máis trazos circulares, pequenos ocos e rebaixes que puideran complementar o gravado. O estado de conservación dificulta a visión dos circulares

Está situado en Cequeril a 250 m. da casa familiar do arqueólogo D. Ramón Sobrino Buhigas, quen fai alusión ós gravados a comezos do S. XX. Deste mesmo outeiro figura no seu "Corpus Petrogliphorum Gallaeciae", outro petróglifo composto de varios circulares complexos do que a día descoñecemos a súa localización exacta.

43 petróglifos máis atopados na zona

Relación doutros 43 gravados atopados nas parroquias de Codeseda, Souto, Sabucedo e concellos de Cuntis, Forcarei e Cerdedo-Cotobade. No caso dos petróglifos emprazados fóra do límite do Concello da Estrada só sinalamos aqueles atopados nun radio de proximidade inferior a 1 km.

Non se fai referencia a gravados compostos por 1 ou 2 cazoletas por seren moi numerosos (30 aprox.), ás chamadas “cruces de canteiro” (90 aprox.) nin ós gravados históricos alfabetiformes (10). Non obstante, aínda que poidan parecer de menor relevancia, non deixan de ser relevantes e tratarémolos noutro artigo.

CODESEDA

- 17 **Pena Cebreal II** Coord. UTM 29: 544853 - 4714835 Alt: 664 m Bo estado
Gravadas nunha pequena peneda a ras do chan, dúas cazoletiñas aliñadas Leste-Oeste xusto diante da Pena Cebreal.
Solicítase a catalogación

- 18 **Pena Cebreal III** Coord. UTM 29: 544839 - 4714859 Alt: 671 m Bo estado
Situado a uns 10 m de altura, na cima da Pena Cebreal, presenta unha pía duns 40 cm de diámetro con dúas cazoletas, unha delas ó carón, e unha canle superior ramificada. Aconséllase non visitar dado o perigo que supón a subida e baixada da pena.
Solicítase a catalogación

- 19 **Coto de Pereiro** Coord. UTM 29: 544687 - 4715039 Alt: 655 m Bo estado
Composto por unha pía de 40 cm de circunferencia con cazoleta asociada de 8 cm de diámetro e 5 de fondo. Cóntanse outras 6 cazoletas de 10 a 12 cm de diámetro e 5 de profundidade e outras dúas de 6 e 4 cm de diámetro.
Solicítase a catalogación

- 20 **Campo Verde** Coord. UTM 29: 544670 - 4715659 Alt: 640 m Desgastado
A localización desta pequena pedra cúbica, duns 60x60x60 con veta central de seixo, é aproximada dado que non fun quen de atopar novamente entre tanto toxo. Gravada cunhas 14 cazoletas de diámetro variable a ámbolos dous lados da cara orientada cara ó solpor. Sitúase aproximadamente a uns 30 metros ó norte da cruz de pedra cravada no lugar de “Campo Verde”, na honra dun finado veciño de Sabucedo.
Solicítase a catalogación

- 21 Currelos** Coord. UTM 29: 547282 - 4719481 Alt: 546 m Desgastado
Un “petróglypho de termo” composto por dúas figuras: un antropomorfo máis unha cruz.
Solicítase a catalogación
- 22 Xubrei / Capela S. Brais** Coord. UTM 29: 545078 - 4717433 Alt: 463 m Bo
Na base leste da ermida, situada nun pequeno outeiro rochoso, componse de 4 cazoletas en liña N-S cunha desviación de 15°. Ademais hai marcas espalladas pola contorna. De limpar esta rocha grande, de seguro, aparecerían máis petróglyphos.
Solicítase a catalogación
- 23 Monteagudo I** Coord. UTM 29: 545026 - 4715881 Alt: 658 m Bo
Laxa a ras de chan situada no punto máis alto do monte que presenta unha cruz histórica.
Solicítase a catalogación
- 24 Monteagudo II** Coord. UTM 29: 545037 - 4715889 Alt: 658 m Desgastado
Duns 60 cm de altura, é un dos 5 marcos do histórico “Coto de Codeseda” (S. XII) que ten gravado o que semella unha cruz patada na superficie orientada ó oeste.
Solicítase a catalogación
- 25 Monteagudo III** Coord. UTM 29: 545169 - 4715474 Alt: 629 m Desgastado
Nunha rocha situada no chan que antepón a cima do monte presenta na parte superior 6 cazoletas de 6 cm de diámetro e 3-4 de profundidade. Facilmente identificable por teren gravado un sinal da ruta de sendeirismo “Reto Codeseda – Sabucedo”.
Solicítase a catalogación
- 26 Monteagudo IV** Coord. UTM 29: 545176 - 4715949 Alt: 633 m Desgastado
Laxa granítica a ras de chan con 8 microcazoletas ou punteado e cruciforme no centro do panel.
Solicítase a catalogación
- 27 Monteagudo V** Coord. UTM 29: 544824 - 4716531 Alt: 540 m Desgastado
Enigmático petróglypho composto de dúas grandes pías de 50 cm de diámetro acompañadas de varios trazos verticais.
Solicítase a catalogación
- 28 Outeiro de Carvelo** Coord. UTM 29: 545453 - 4715151 Alt: 682 m Bo estado
Na extrema entre os concellos de A Estrada e Cerdedo-Cotobade presenta unhas 5 microcazoletas ou punteados, un símbolo alfabetiforme con cazoleta moi profunda asociada e un trazo sinuoso de difícil interpretación (Histórico).
Solicítase a catalogación

- 29 A Pía das Quintas** Coord. UTM 29: 545862 - 4716275 Alt: 643 m Bo estado
Nunha rocha que foi arrincada do seu emprazamento orixinal, unha pía de 50 cm de diámetro minuciosamente traballada con lixeira pendente cara un receptáculo central de 12 cm de diámetro e 15 de profundidade. Podería tratarse dunha pía ritual.
Solicítase a catalogación
- 30 Outeiro das Quintas I** Coord. UTM 29: 545850 - 4716271 Alt: 642 m Desgastado
2 cazoletas pegadas de 8 e 3 cm de diámetro a 2 metros da pía anteriormente citada.
Solicítase a catalogación
- 31 Outeiro das Quintas II** Coord. UTM 29: 545912 - 4716219 Alt: 641 m Bo estado
5 cazoletas duns 6 cm de diámetro gravadas nunha rocha situada no camiño que percorre a cima deste outeiro granítico.
Solicítase a catalogación
- 32 As Quintas (A Revolta)** Coord. UTM 29: 545744 - 4716823 Alt: 551 m Bo estado
Tres cazoletas de 10 cm de diámetro na parte superior dun afloramento granítico de escasa altura.
Solicítase a catalogación
- 33 As Birtas** Coord. UTM 29: 546734 - 4716259 Alt: 602 m Bo estado
Cruciforme ben apreciable con apéndice nun dos brazos e rodeado de 8 cazoletas de entre 2 e 5 cm de diámetro.
Solicítase a catalogación

SABUCEDO

- 34 O Curuto I** Coord. UTM 29: 548481 - 4715265 Alt: 614 m Bo estado
Na cima do mítico Curuto de Sabucedo, nunha laxa a ras do chan orientada en suave pendente cara o sur, presenta 11 cazoletas duns 3-4 cm de diámetro.
Solicítase a catalogación
- 35 O Curuto II** Coord. UTM 29: 548509 - 4715209 Alt: 606 m Desgastado
Pequena peneda situado cara o sur na parte baixa deste monte, 5 microcazoletas ou punteado formando un pentágono. (Coord. aproximadas)
Solicítase a catalogación

- 36 **Coto Alto II (Marco)** Coord. UTM 29: 548521 - 4715182 Alt: 605 m Bo estado
Un marco histórico de separación entre as parroquias de Codeseda e Sabucedo que ten gravados os caracteres “C” e “S”.
Solicítase a catalogación
- 37 **Coto Alto III** Coord. UTM 29: 546887 - 4715999 Alt: 601 m Bo estado
Punteados espallados polas rochas da contorna e varias inscricións históricas, algunhas delas con caracteres alfabéticos. (Histórico).
Solicítase a catalogación

SOUTO

- 38 **Marco de Carracedo I** Coord. UTM 29: 543828 - 4714235 Alt: 706 m Bo estado
Marco histórico de separación entre as parroquias de Souto e Codeseda e dos concellos de A Estrada e Cerdedo–Cotobade. Ten gravadas dúas cruces nas caras N-S e a letra “C” no parámetro norte (¿Codeseda, Carracedo, Cerdedo?).
- 39 **Marco de Carracedo II** Coord. UTM 29: 543832 - 4714237 Alt: 706 m Bo estado
Laxa situada a carón do marco con 4 cazoletas duns 3 cm de diámetro.
Solicítase a catalogación
- 40 **Marco de Carracedo III** Coord. UTM 29: 543829 - 4714236 Alt: 706 m Bo estado
Pegada á anterior, soporte granítico con 6 microcazoletas ou punteado en formación.
Solicítase a catalogación
- 41 **Marco de Carracedo IV** Coord. UTM 29: 543831 - 4714237 Alt: 706 m Bo estado
Pedrón que ten gravados no panel vertical 4 cazoletas de 2 cm de diámetro e 3 liñas dispostas en abano.
Solicítase a catalogación
- 42 **Marco do Rei** Coord. UTM 29: 543971 - 4714307 Alt: 690 m Bo estado
A 200 m do marco de Carracedo seguindo a pista forestal cara o norte. Presenta na parte superior un “R” de 12 x 6 cm e 4 cazoletas pequenas. Puidera sinalizar unha antiga “Carballeira do Rei” ou plantío real, posesións forestais pertencentes á coroa.
Solicítase a catalogación

- 43 Souto II (A Ponte)** Coord. UTM 29: 543764 - 4718487 Alt: 348 m Desgastado
Situado na marxe dereita da ponte de Souto, petróglifo composto dun gravado histórico que representa unha cruz patada con peaña, 6 cazoletas aliñadas e zoomorfo ou cruciforme? na parte superior da rocha. Estas dúas últimas de factura posiblemente prehistórica.
Solicítase a catalogación
- 44 Monte Ladróns** Coord. UTM 29: 544408 - 4716532 Alt: 566 m Desgastado
Situado na cima deste monte, presenta 8-9 cazoletas desgastadas no cumio dun penedo de difícil acceso a modo de "tor". Nunha rocha situada a 2 metros en dirección leste, varios gravados lineais de difícil interpretación.
Solicítase a catalogación
- 45 O Peón** Coord. UTM 29: 543427 - 4714269 Alt: 678 m Bo estado
Nunha laxa granítica a ras do chan, representase unha cazoleta de 12 cm de diámetro e 5 de profundidade con punteado diverso espallado pola superficie da rocha.
Solicítase a catalogación
- 46 Fonte Ciega** Coord. UTM 29: 540993 - 4715035 Alt: 763 m Bo estado
Na cima do Cádavo, nunha pequena rocha vertical duns 50 cm de alto a modo de marco, petróglifo histórico con representación de caracteres alfabéticos moi posiblemente relacionados coa extrema que separa os concellos de Cuntis, Campo Lameiro e A Estrada.
Solicítase a catalogación
- 47 Cregos** Coord. UTM 29: 540866 - 4715201 Alt: 804 m Bo estado
Colección de cruciformes históricos no punto máis alto do monte Cádavo, sobre o que se divisan a Terra de Montes, o Val de Souto-Codeseda e o mar de Arousa.
Solicítase a catalogación
- 48 A Lomba I** Coord. UTM 29: 543740 - 4716023 Alt: 624 m Bo estado
Colección de 8 microcoviñas punteadas no NE do antropomorfo sen disposición aparente.
Solicítase a catalogación
- 49 A Lomba II** Coord. UTM 29: 543701 - 4716023 Alt: 616 m Bo estado
Antropomorfo histórico de 40 x 20 cm, orientado Leste-Oeste de factura moi traballada e profunda. Aínda que puidera semellar unha cruz, presenta extremidades ben diferenciadas e cabeza, quizais coa intención de representar o dominio ou posesión sobre o alto val de Souto.
Situado ó sur, a 230 m, da "Mámoa de Chan das Lamas" (GA36017204).
Solicítase a catalogación

FORCAREI

- 50 A Mámoa II** Coord. UTM 29: 550490 - 4714684 Alt: 709 m Bo
Formación de 22 cazoletas aliñadas N-S nun soporte de xisto que acompañan outras 8 cazoletas espalladas ó longo desta veta.
Solicítase a catalogación
- 51 A Mámoa III** Coord. UTM 29: 550493 - 4714681 Alt: 709 m Desgastado
Nun panel case vertical de xisto están gravados 3 cruciformes de difícil visualización asociados a 1 cazoleta e outro cruciforme con 5 cazoletas na parte inferior da parede. Outras 2 + 3 cazoletas na veta pétrea que continúa cara o sur.
Solicítase a catalogación
- 52 A Mámoa IV** Coord. UTM 29: 550520 - 4714145 Alt: 716 m Bo
Formación en ringleira de 9 cazoletas de 4 cm de diámetro e 2 a 3 de profundidade aliñadas N-S cunha desviación de 10° cara o O.
Gravadas nun soporte de xisto moi pouco habitual. Solicítase a catalogación
Outros 2 petróglifos no "Coto das Cruces" da parroquia de San Nicolao de Ventoso, non se recollen dada a distancia do límite co concello da Estrada.
Solicítase a catalogación

CERCEDO-COTOBADE

- 53 Couto Mosqueiro I** Coord. UTM 29: 544587 - 4714416 Alt: 695 m Bo estado
No linde ca parroquia de Codeseda (A Estrada) está situado no extremo sur da primeira pena, a ras do chan, formado por 4 cazoletas en forma de aspa.
Solicítase a catalogación
- 54 Couto Mosqueiro II** Coord. UTM 29: 544581 - 4714409 Alt: 695 m Bo estado
A 2 m en dirección norte, na seguinte rocha, formación de 14 cazoletas espalladas sen lóxica aparente polos distintos niveis que forma o penedo a excepción de 4 (coma no anterior) en forma de aspa. Unha das cazoletas está exenta, gravada no parámetro vertical dunha rocha anexa que semella unha cadeira.
Solicítase a catalogación
- 55 Outeiro da Pena Cebal** Coord. UTM 29: 544988 - 4714719 Alt: 681 m Erosionado
Situado nun pequeno bloque granítico virado uns 45° posiblemente polos traballos de extracción de pedra, está composto por 3 cazoletas de 10 cm de diámetro e 2-3 cm de profundidade.
Solicítase a catalogación

- 56 Outeiro da Pena** Coord. UTM 29: 549714 - 4715991 Alt: 701 m Moi bo estado
 Petróglifo Histórico – Trataríase dunha “cruz de termo” duns 20 x 20 cm Situada a 100 m en dirección leste do actual marco de separación dos concellos de A Estrada, Forcarei e Cerdedo-Cotobade. Solicítase a catalogación
 Outros 9 petróglifos en Santa María de Folgoso non se recollen dada a distancia co límite co concello da Estrada (Parroquia na que non se tiña atopado ningún gravado ata o momento).
 Solicítase a catalogación

CUNTIS

- 57 Outeiro de Pereiro** Coord. UTM 29: 539771 - 4719578 Alt: 537 Moi erosionado
 No lugar de Folgoso, a uns 80 metros do linde ca parroquia de Cequeril e a uns 500 da divisoria co concello da Estrada, nun bloque granítico do cumio deste pronunciado outeiro, están representados na cara leste polo menos dous cuadrangulares con retícula interior.
 O estado de conservación dificulta moito a visión.
 Solicítase a catalogación
- 58 Fonte Limpa III** Coord. UTM 29: 539526 - 4715368 Alt: 424 Moi erosionado
 No regato de Fonte Limpa, uns metros máis abaixo de “Fonte Limpa I”, e a 230 m do linde co concello de Campo Lameiro, un pequeno bloque granítico situado ó borde do regato presenta gravados na parte superior circulares simples e cadrados, ámbolos dous con retícula interior. Nalgún sobresaie unha liña inferior a modo de varal.
 Solicítase a catalogación
- 59 Outeiro do Casal II** Coord. UTM 29: 538416 - 4715463 Alt: 412 Moi erosionado
 Na parte fronto-lateral dunha rocha e orientado cara o S, gravado composto por unhas 8 cazoletas de 4 a 6 cm de diámetro.
 Solicítase a catalogación

Agradecementos

A Ángel Núñez Sobrino e familia (Descendentes e valedores do legado e da casa-museo de D. Ramón Sobrino Buhígas e Ramón Sobrino Lorenzo-Ruza), Xosé Manuel Rey García (Arqueólogo e Director do PAAR - Parque Arqueolóxico da Arte Rupestre de Campo Lameiro), Pablo Sanmartín López e membros do Colectivo A Rula (Investigadores e divulgadores da Arte Rupestre), Fran Ameixeiras Sánchez (Investigador, divulgador e guía da Arte Rupestre no P.A.A.R.), Silvia Pampín Otero (Xornalista), Faro de Vigo – Deza/Tabeirós, Xoán Andrés Fernández Castro (Director do Museo da Estrada e da MISCELÁNEA H. e C.) e Carlos da Barreira (Presidente e fundador da Asociación Codeseda Viva), polo voso apoio incondicional.

Documentación e bibliografía

- APARICIO CASADO, Buenaventura; CARRERA RAMÍREZ, Fernando; DE LA PEÑA SANTOS, Antonio. *Arte Rupestre en Galicia*, (Ed. Cumio). Ponte Caldelas, 2013
- BOUZA-BREY TRILLO, Fermín. “Los petroglifos de Monte Penide y los estudios sobre arte rupestre gallego-portugués”. Separata del *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*. Madrid 1934-35
- COLECTIVO A RULA, “Chan de Lamas. O primeiro gran cervo da Estrada”. Blog, 08/08/2018.
<https://colectivoarula.wordpress.com/2018/07/08/chan-de-lamas-o-primeiro-gran-cervo-da-estrada/>
- COTA, Rodrigo. “Prohibido buscar”. *Diario de Pontevedra*, 25/06/2017.
<https://www.diariodepontevedra.es/blog/rodrigo-cota-estoy-pensando/prohibido-buscar/20170625152128350119.html>
- DE LA PEÑA SANTOS, Antonio; GIL, Xulio. *Petróglifos de Galicia*. Edicións A Nosa Terra, 2009
- DE LA PEÑA SANTOS, Antonio; REY GARCÍA, José Manuel. “El espacio de la representación: el arte rupestre galaico desde una perspectiva territorial”. *Pontevedra*, nº 10, Pontevedra, 1993
- DE LA PEÑA SANTOS, Antonio; VÁZQUEZ VARELA, J.M. *Grabados rupestres prehistóricos al aire libre en Galicia*. Edicións do Castro, 1992
- FÁBREGAS VALCARCE, Ramón. *Los petroglifos y su contexto, un ejemplo de la Galicia Meridional*. Vigo, 2001
- FERNÁNDEZ CASTRO, Juan Andrés. “Gravados rupestres na Estrada: da Idade do Bronce aos nosos días”. *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, Nº 11. A Estrada, 2008
- GARCÍA, Rodri. “Esta gestión del patrimonio es insostenible”. *La Voz de Galicia*, 06/11/2017.
https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/cultura/2017/11/06/gestion-patrimonio-insostenible/0003_201711G6P27991.htm
- LACALLE RODRÍGUEZ, Raquel. *Los símbolos de la Prehistoria. Mitos y creencias de Paleolítico Superior y del Megalitismo europeo*. Ed. Almuzara, 2011
- REIMÓNDEZ PORTELA, Manuel. *A Estrada descoñecida - Caderno I: As pedras*. Xunta de Galicia, 2016
- REGUEIRA, Susana. “Antonio de la Peña: Creemos que los chamanes grababan los petroglifos tras consumir alucinógenos”. *Faro de Vigo*, 23/04/2016
<https://www.farodevigo.es/noticias-suscriptor/portada-pontevedra/2016/04/23/antonio-pena-creemos-chamanes-grababan/1447335.html>
- REY GARCÍA, José Manuel; FÁBREGAS VALCARCE, Ramón. “Petróglifos en Galicia”. Radio galega, “Galicia por diante”, 03/07/2018.
<http://www.radiogalega.gal/rg/destacados/galicia-por-diante-galicia-por-diante-do-dia-03-07-2018-3824307?t=553>
- SANTOS ESTÉVEZ, Manuel. “Curros na Idade do Ferro? Unha proposta etnoarqueolóxica”. *Rev. Fol de veneno*, 2014.

SANTOS ESTÉVEZ, Manuel; TRONCOSO MELÉNDEZ, Andrés. *Reflexiones sobre arte rupestre: paisaje, forma y contenido*. Santiago, 2005.

SOBRINO BUHÍGAS, Ramón. *Corpus Petroglyforum Gallaeciae*. Ed. do Castro - Facsímil, Sada, 2000.

VÁZQUEZ ROZAS, Roberto. “Los petroglifos gallegos, selección de su emplazamiento y selección de las rocas grabadas”. *Actas del XXII Congreso Nacional de Arqueología* (pp. 69-76). Vigo, 1993.